

A pálcától a szép szóig

Zárójelentés

A 2009-ben kezdődött tematikus kutatás célja a fegyelem és a fegyelmezés, az ehhez szorosan kapcsolódó jutalmazás és büntetés történeti és aktuális kérdéseinek vizsgálata volt. A kutatás viszonylag laza szerkezeti keretben valósult meg, ami betudható a téma komplexitásának, a résztvevők eltérő érdeklődésének, de a formálódó hagyománynak is. A diszciplínák többségében a mai kutatások ritkán irányulnak átfogó strukturális problémák tisztázására, inkább egy-egy résztema alaposabb vizsgálatára. Jelen kutatásban ezt a megközelítést elősegítette, hogy a kutatás céljai között a felnevelkedés több fontos színtere is szerepelt: a családi nevelés mellett különös hangsúlyt kaptak az iskolai fegyelem kérdései, illetve a kifejezetten viselkedéskorrekció céljából létrehozott intézményekben, nevelőintézetekben alkalmazott fegyelmezési módszerek. A fegyelem, illetve a hozzá szorosan kapcsolódó jutalmazás és büntetés kérdéseinek vizsgálata ugyanakkor szükségképpen kiterjedt a felnevelkedés társadalmi kontextusának, a gyermekfelfogás és a gyermekekkel való bánásmód XXI. századi jellegzetességeinek feltárására. A kutatási eredmények összegzésekor, a készülő tanulmányokban reményeink szerint lehetőség nyílik a különböző szálak összefoglalására, általánosabb tanulságok levonására.

I. Fegyelem, jutalmazás és büntetés a múltban és ma

Míg néhány évtizeddel ezelőtt a fegyelem a pedagógia központi problémája volt, a közelmúltban elmúlt évtizedekben erkölcsi megítélése, jelentése alaposan megváltozott, negatív konnotációra tett szert. A neveléstudományban mind elméleti, mind gyakorlati síkon meglehetősen egyoldalú, büntetés- és fegyelemellenes szemlélet uralkodott el, amelyet a szakemberek többnyire úgy vettek tudomásul, mint a kulturális változások szükségszerű tartozékát. Fontos és tisztázandó kérdés, milyen tudományos, vagy eszmei alapokban gyökereznek ezek a szemléleti változások? A kutatás kezdetén tartott két előadásomban kitértem a pszichológia és a pedagógia közötti diszciplináris munkamegosztás jellegzetességeire. Az elmúlt évtizedek fegyelmezéssel, illetve jutalmazás – büntetéssel kapcsolatos nézetrendszerére részben az amerikai behaviorizmus, részben a Rogers és Maslow által fémjelzett humanisztikus iskola nyomta rá a bélyegét. Ez a szemlélet azonban a valóságban elvont, művileg konstruált, leegyszerűsített gyermekképen alapul és nehezen adaptálható a valódi helyzetekre.

A fegyelemmel, jutalmazással és büntetéssel kapcsolatos felfogás alakulásában fontos szerepet játszottak azok a kulturális – társadalmi változások, amelyek az elmúlt évtizedekben hatást gyakoroltak a gyerekek életére. A kutatás részét képezte ezeknek a körülményeknek a feltárása és

bemutatása. A témában mintegy 200 oldalas monográfia is született Kultúra és szocializáció címmel. A könyvben, amely jelenleg csak elektronikus formában hozzáférhető, igyekeztem rámutatni, hogy a gyermeknevelés értékeit és gyakorlatát elsősorban nem a szakmai szemlélet változása, hanem a társadalmi – kulturális változások alakítják. Munkámban korszakhatárként értékelem a modernizációt, amelynek hatására a világ meghatározott részén alapvetően megváltoztak az életkörülmények és a demográfiai viszonyok. A szülő- gyermek viszonyok alakulására döntő hatással volt, hogy a fejlett országokban lényegesen javultak a lakhatási és táplálkozási körülmények, megnőtt az egyének élettartama. Ezzel párhuzamosan folyamatosan csökkent a csecsemő- és gyermekhalandóság, lényegesen nagyobb tér nyílt a családtervezésre és a gyermekekkel való egyéni foglalkozásra. A gyermekkor és a felnőttkor elkülönülése, a „gyermek felfedezése” jelentős mértékben összefüggött azzal, hogy a növekvő termelékenység következtében csökkent az élőkommunka igénye, a gyerekek felszabadultak az önfenntartásban való részvétel kényszerétől. A tankötelezettség tovább katalizálta ezt a folyamatot, miközben számos egyéb körülmény alakításában is fontos szerepe volt. A műveltség gyarapodása, a csökkenő gyermekszám és a modern tudomány keletkezése nagy mértékben hozzájárult a gyermeknevelési kultúra kialakításához, ahhoz, hogy a nevelési értékek közé bekerült az autonómiára való nevelés. A második világháború utáni korszak a fejlett országokban és a fejlődő országok egy részében nemcsak a szociális intézményrendszer létrejöttét, hanem a gyermeknevelési kultúra és a gyermekekkel való bánásmód szempontjából is rendkívül pozitív fejleményeket hozott. A XX. század 80-as éveitől bekövetkezett globalizációs változások jelentős része azonban már kedvezőtlen folyamatokat indított el a gyermekek társadalmi és gazdasági státuszának alakulásában. A gyerekes családok, így a gyerekek körében is nőnek a vagyoni – jövedelmi különbségek, a leggazdagabb országokban is a gyerekek százezrei élnek szegénységben. Nem kedveznek a gyerekek valódi érdekeinek az intézményi változások sem: a jog kiterjesztése olyan területekre, amelyek törvényekkel nem szabályozhatók. A gyerekek életének mai jellegzetességeit talán a leginkább a „siettetés” metaforájával érzékeltethetjük. Az életnek szinte minden területére jellemző, hogy csökkennek a különbségek a gyerekek és a felnőttek életkörülményei, a velük kapcsolatos elvárások, jogi megítélésük között. Bár e változásokat gyakran úgy tüntetik fel, mint amelyek a gyerekek emancipációját segítik elő, a valóságban ez gyakran az életkori sajátosságok negligálását, vagy azok rosszhiszemű, kereskedelmi célú kihasználását jelenti. Miközben csökken azoknak a felnőtteknek a befolyása, akik felelősséget éreznek a gyerekek sorsáért, egyre hatékonyabban érik el a gyerekeket azok az intézmények, amelyek piaci szempontjaikat előtérbe helyezve eszközként tekintenek rájuk.

A kutatás foglalkozott a felnevelkedés mai feltételrendszerének másik fontos aspektusával, a tömegkommunikáció médiumainak hatásaival. Több szempontból is tanulmányozást érdemel az

a mód, ahogyan a tömegkommunikáció korszerű médiumai hatást gyakorolnak a gyermeknevelési kultúrára. Észlelhető, hogy a szakkönyvek és a szakemberek ajánlásai mind kevésbé alakítják a közvélekedést a gyermekgondozás – gyermeknevelés kérdéseiben, a jutalmazás – büntetés tekintetében is egyre jelentősebb pozícióra tesznek szert az internetes oldalak, fórumok, blogok. Az internetes oldalakon formálódó nézeteknek és álláspontoknak gyakran tisztázhatatlan az eredete, többségük nem tekinthető tudományosan megalapozottnak. A fórumok olvasóinak gyakran az az érzése, hogy a válaszolók a közvéleményt képviselik, miközben az alaposabb vizsgálat fényt derít rá, hogy az aktív kommentelők nincsenek többen 20-30 főnél, ezen belül is van néhány hangadó, akinek a véleménye érvényesül.

Fegyelem és fegyelmezés történeti kontextusban

A kutatás céljai közé tartozott a fegyelmezés kérdéseinek történeti vizsgálata. A 2010-es szimpóziumon Gyökös Eleonóra 19.-20. századi, bentlakásos iskolában történt esetek vizsgálata alapján arra a megállapításra jutott, hogy egy évszázaddal ezelőtt a diákokkal szembeni erőszakos fellépést, a verést, sőt a szexuális zaklatást egészen más kontextusban látják a szereplők. A gyerek vagy teljes mértékben a szülői, illetve iskolai hatalomnak alárendelt lényként (verés), vagy pedig a tanárral egyenrangú félként (szexuális közeledéssel vádolnak kiskorúakat) jelenik meg. Vince Tamás azzal a teljességgel megalapozatlannak bizonyult feltevessel foglalkozott, amely szerint az önképzőkörök szervezése a XIX. század végén rossz hatással volt az iskolák fegyelmi helyzetére. Karlovitz János Tibor a szerzetesrendek által működtetett iskolákban uralkodott fegyelmezési gyakorlatot vizsgálta, Hegedűs Judit pedig a hazai pedagógiai szaksajtó „normalitás” felfogását és a gyermekvédelem dualizmus kori felfogását hasonlítja össze.

Hegedűs Judit tartott előadásában a Család és iskola című folyóirat 19. századbeli számainak „Pedagógiai esetek” című rovatát vizsgálta, kiemelve a fegyelmi vétségeket és fegyelmezési módokat. A mintegy 320 szöveget szövegelemzés módszer-együttesének segítségével abból a szempontból vizsgálták meg, hogy a Foucault által panoptizmusnak nevezett fegyelmező társadalom jellemzői hogyan jelennek meg a pedagógiában. E munka részét képezte a tanítók módszertani felkészültségének vizsgálata, amelyről másik előadásában számolt be.

Feldolgozásra kerültek a ma is egyik legnépszerűbb hazai hetilap, a Nők Lapja 1949-1956 közötti számaiban megjelent, gyermekneveléssel foglalkozó cikkei. Arra a kérdésre kerestem választ, hogyan tükröződtek a késő modernizáció fent említett elemei a hazai szaksajtóban abban az időszakban, amelyet egyébként a társadalmi élet számos területén negatív folyamatok és romló életkörülmények jellemeztek? A másik kérdés, hogy vajon mennyire hatolt be a nevelés kultúrájába a diktatórikus, totalitárius szellem, amely az ötvenes években Magyarországon a mindennapi életet

jellemezte? A több százezer példányban megjelent hetilap neveléssel kapcsolatos cikkeinek elemzése rávilágított, hogy Magyarországon a totális diktatúra ellenére számos, a világ fejlettebb régióiban zajló, a női emancipációval és a gyermekneveléssel kapcsolatos modernizációs változás végbement. Az adott időszakban különböző törvények és intézkedések segítették elő a nők jogainak védelmét, terheik csökkentését, kedvező változások következtek be a gyermeknevelésben, annak ellenére, hogy az élet számos területén politikai dogmatizmus és diktatúra volt az uralkodó. A gyerekekkel kapcsolatos diskurzusnak volt egy rétege, ahová nem hatolt el a politika és amely a valóságban gyökeresen ellentétes volt a szellemétől. A Nők Lapja 50-es évekbeli számaiban található gyermekneveléssel kapcsolatos tanácsok és útmutatások egységesen a gyerekek iránti megértés, a szeretetteljes bánásmód fontosságát hangsúlyozzák, határozottan ellenzik a kényszerítést és a testi fenyítést.

Karlovitz J. Tibor azt elemezte, milyen morális üzenetek találhatók az iskolai olvasókönyvekben. A tankönyvek szerzői minden korszakban megpróbálták a szövegeken keresztül befolyásolni a kisdíjakokat. A második világháború előtt kedves olvasmányokon keresztül igyekeznek a gyerekekhez eljuttatni az erkölcsi üzeneteket, az 1940-es évek második felétől viszont már nyíltabban és célratörőbben megy végbe. Az 1950-es évek szuggesztív illusztrációi mutatják a gyerekeknek a rossz cselekedetek következményét. Míg a század első felében a jót helyezik előtérbe, később a „bűn” kellemetlen következményeit.

Fegyelem, jutalmazás és büntetés a jelenben a gyermeknevelés intézményeiben

A fegyelmezés – jutalmazás – büntetés kérdéskörének legtöbb érdeklődést kiváltó szegmense az a mód, ahogyan a gyermeknevelési intézmények, és különösen az iskola igyekszik megbirkózni a fegyelmezés kérdéseivel. Az iskolai fegyelem vizsgálatával kapcsolatosan fontosnak látszik kiemelni két tapasztalatot. Az egyik, hogy a fegyelem problémája alulreprezentált a szaksajtóban. A közbeszédet alkalmanként foglalkoztatja néhány, szórványosan előforduló, kirívó eset, ezek azonban nem rutin-fegyelmi problémák, hanem egyedi esetek. Ugyanakkor lényegében egyáltalán nem esik szó a mindennapokat gyakran megkeserítő rendszeres fegyelmi problémákról, mint a késés, hiányzás, az órai beszélgetés, mobiltelefon használata, a pedagógusokkal szembeni hangnem. Fontos még megjegyezni, hogy az iskolák egyre formalizáltabb és bürokratikusabb értékelése kizárólag a diákok teljesítményén, jobban mondva annak is meghatározott módon való értékelésén alapulnak, említés sem esik a motiváció, a fegyelem esetleges problémáiról. Úgy tűnik, hogy a fegyelmi kérdések tekintetében valamennyi szereplőnek érdeke: minél kevésbé tisztázódjon a valódi helyzet. A fegyelmi vétséget elkövető diákok szeretnék elkerülni a szankciókat, a pedagógusok számára megalázó, ha nem tudtak felülkerekedni a helyzeten. A fegyelmi helyzet

nyilvánossá tétele ugyanakkor rontaná azoknak az iskoláknak az esélyeit, amelyek igyekeznének minél több tanulót magukhoz vonzani.

Karlovitz J. Tibor állami iskolák pedagógiai programjait is tanulmányozta az iskolában megvalósuló nevelőmunka vizsgálata szempontjából. Tapasztalatai szerint a 32 iskola pedagógiai programja nem igazán színvonalas, itt is sok az általános megállapítás. Ugyanakkor ezek a programok tartalmaznak burkolt stratégiákat azzal kapcsolatban, hogyan választják ki az iskolák a tanulókat, hogyan igyekeznek távol tartani a várhatóan problémás, hátrányos helyzetűeket.

Az iskolai fegyvelmezés mindennapjait két empirikus kutatás, valamint esettanulmányok segítségével igyekeztünk feltárni. A Paksi Borbála társszerzőségével készült kutatásunkban arra kerestünk választ, hogyan látják a pedagógusok az iskolai fegyvelmezés helyzetét. A nagy elemszámú mintán, felső tagozatosok körében végzett kutatás megerősítette a területen korábban született eredményeket: a vizsgált problémás magatartások súlyosságára vonatkozó pedagógusi percepciók átlagértékei alapján az iskola világában a leginkább súlyos problémának a „tanulási problémákat”, legkevésbé súlyosnak pedig a „tanárok fizikai bántalmazását” érzékelik a pedagógusok. Általában elmondható, hogy az iskolában a pedagógusok leginkább az oktatási tevékenységhez közvetlenül kapcsolódó fegyvelmezsértéseket tartják súlyos problémának.

A másik kérdőíves vizsgálatunk során közel 400, 5-11.-es diákot és mintegy 100 tanárt kérdeztünk meg saját, a fegyvelmezéssel kapcsolatos tapasztalatairól, valamint néhány más körülményről. Bár a minta nem volt országosan reprezentatív, többféle település- és iskolatípus kapott benne képviselőket és a válaszolók társadalmi háttere is az országgal párhuzamba állítható módon heterogén volt, ezért meggyőződésünk szerint az esettanulmányokkal, valamint a nyílt kérdések szöveges válaszaival együtt megfelelő képet ad az iskolákban ma uralkodó fegyvelmezési helyzetről.

A kérdőíves kutatás figyelemre méltó eredményei közé tartozik, hogy a válaszok szerint a diákok túlnyomó többsége jól érzi magát az iskolában. Az ezzel kapcsolatos kérdésre 80%-uk adott az ötfokú skálán 4-5 osztályzatot. Eredményeink tehát nem támasztják alá azt a széles körben elterjedt sztereotípiát, amely szerint az iskolások számára az iskolába járás alapvetően kellemetlen élmény. Ennél jóval kisebb arányszámban, mintegy 40%-ban említik a pedagógust, mint a pozitív élmények forrását, és a pozitív értékelések aránya jóval magasabb a gimnáziumban, mint az általános iskolában és a szakiskolában. A diákok 70%-a említi a társakat, mint pozitív élmények forrását, ami azt tükrözi, hogy az iskola ma is igen fontos terepe a barátkozásnak, a szociális kapcsolatok kialakulásának.

A fegyvelmezéssel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok azt tükrözték a számunkra, hogy valóban tévedés az iskolai fegyvelmezés kérdéseit az agresszív megnyilvánulásokra redukálni. A kérdőív eredményei szerint a súlyosabb rendbontások kevésbé gyakoriak az iskolákban, mint

ahogyan azt a közvélekedés értékeli. Mindennaposak viszont a kisebb fegyelemsértések, a késések, a hiányzások, a legtöbb intézményben jellemző az órákon az állandó alapzaj. A mosdókban való dohányzást minden erőfeszítés ellenére sem lehetett megszüntetni az iskolák csaknem felében (és ez az adat feltehetően inkább szépített), és a diákok 20%-ának van róla tudomása, hogy társaik alkoholt fogyasztanak tanítási idő alatt.

Összességében a kérdőíves kutatás és az esettanulmányok tapasztalatai arra utalnak, hogy az iskolával való viszony az elmúlt évtizedekben alapvetően megváltozott. Többféle, összefüggő körülmény játszott közre abban, hogy az iskola és a pedagógusok tekintélye és társadalmi elfogadottsága csökkent. A pedagógusok intézményi támogatása sem elégséges, ma elsősorban személyes adottságaiktól függ, képesek-e kezelni az iskolákban kialakuló fegyelmi problémákat, kritikus helyzeteket.

A kutatás kiterjedt a nem hagyományos iskolák, illetve a nevelőotthonok fegyelmezési gyakorlatára is. Karlovitz János Tibor az egyházi iskolák pedagógiai programjait vizsgálta fegyelmezés szempontjából. A pedagógiai programok azonban nem sokat árultak el az ezekben az iskolákban alkalmazott gyakorlatról, nem derül ki, hogy valójában mi ezeknek az iskoláknak a különlegessége. Hegedűs Judit kutatásában a zárt intézetek világát mutatja be: fókusz csoportos beszélgetés során igyekszik feltárni a jutalmazás – büntetés gyakorlatát. Úgy tűnik, hogy a pedagógusok sok nehézséggel küzdenek az antiszociális, gyakran súlyosan sérült gyerekek és fiatalok értékelésében, a fegyelem fenntartásában. Murvainé Ádám Anetta az alternatív iskolák fegyelmezési gyakorlatának néhány fontosabb elemét mutatta be. Esettanulmány készült egy aktuális és nagy nyilvánosságot kapott esetről: a polgármester szeszélye miatt megszüntetett esztergomi Szent István gimnázium kálváriájáról, valamint készülöben van egy alternatív iskola fegyelmezési tapasztalatainak esettanulmány jellegű feldolgozása is.

II. A résztvevők és a körülmények

A kutatást eredetileg a Miskolci Egyetem Tanárképző Intézete munkatársai kezdeményezték, a témavezetőkön kívül ide kötődött két másik résztvevő: Murvainé Ádám Anetta és Karlovitz J. Tibor. Rajtuk kívül Vincze Tamás a Nyíregyházáról, Sárközi Gabriella és Hegedűs Judit pedig Budapestről csatlakoztak a kutatáshoz. Sárközi Gabriella más elfoglaltsága miatt nem vállalta a részvételt az első év után, helyette Gyökös Eleonóra csatlakozott a csoporthoz.

A fiatal résztvevők tevékenysége mind a személyeket, mind az időbeli tagolást illetően egyenetlennek mondható. A közös munkát nem könnyítette meg, hogy a témavezető 2010-ben állást változtatott, eljött a Miskolci Egyetemről. Bár a résztvevők többségének igen érdekes témája és ötletei voltak, a közreműködésük többnyire konferencia-előadásokban merült ki, amelyekből az esetek kisebb hányadában lettek tanulmányok. Így a kutatási eredmények mindössze egy fél

oldalnyi összefoglalóban szerepelnek, a részleteik nem hozzáférhetőek. Témavezetőként igen komoly erőfeszítéseket tettem rá, hogy a kollégákat intenzívebb munkára serkentsem, de ezzel teljes mértékben kudarcot vallottam. A valódi ok, hogy a felsőoktatási intézményekben minden ezzel ellentétes retorika ellenére nem elég határozott az az elvárás, hogy a munkatársak rendszeresen publikáljanak – legalább magyar nyelven. Biztatásom, javaslataim ellenére a résztvevők nem használták ki a kutatás kínálta anyagi lehetőségeket sem.

A kutatási támogatás felhasználását több külső körülmény is nehezíti. Elsősorban is értelmetlenül bürokratikusak és korlátozóak a kutatási támogatás felhasználásának szabályai, amire még rátevéődik a pénzt kezelő intézmények bürokráciája. A támogatások igénybe vétele minden alkalommal kazalnyi felesleges papír kitöltését igényli, az aláíró – kötelezettségvállalók többnyire nem azonosak a témavezetővel, ezért nincs róla világos képük, milyen számlát írnak alá. Gondot okoz, hogy a pályázati forrásokat a kezelő intézmények nem választják külön, és likviditási gondok esetén nem engedik használni a forrásokat, ezzel jelentős fennakadást okozva a kutatás menetében. Az adott esetben különleges nehézségeket okozott, hogy állásváltóztatásom miatt kénytelen voltam a kutatást áthelyezni. Ez a procedúra hónapokig tartott. A késlekedést kompenzálhatta volna a két ízben is meghosszabbított futamidő, csakhogy 2012 elején új gazdasági vezető került a BCE-re, aki a kifizetéseket a fent vázolt okokra hivatkozva megtagadta. A kifizetések gyakran hónapokig, fél évig tartó elhúzódása igen kellemetlen helyzetet eredményezett a felkért résztvevőkkel, pedagógusokkal, elemzőkkel szemben, így az utolsó fél évben már nem is adtam ki megbízásokat és a támogatás egy része visszafizetésre fog kerülni.

További tervek

A megjelent közleményeken kívül várhatóan 2014-ben elkészül az a kötet, amely az empirikus kutatások tapasztalatait, valamint az esettanulmányokat tartalmazza.

